

Urbán Aladár

AZ ÖZVEGY ÉS A TÖRTÉNELEM

130 éve halt meg gróf Zichy Antónia,
Batthyány Lajos miniszterelnök özvegye*

1849 után a szabadságharc leverését követő megtorlások következtében hazánkban sok asszony maradt özvegyen. Ez a sors jutott osztályrészül az első felelős magyar kormányfő feleségének is. Batthyány Lajosné gróf Zichy Antónia harminchárom évesen, három kisgyerekekkel maradt egyedül 1849. október 6-án. Férje végakarátának megfelelően a kivégzést követő hónapokban külföldre távozott. Hosszabb távollét után, 1855-ben kapott engedélyt, hogy családjával hazatérhessen. Az emigráció éveiben látványos politikai aktivitás nélkül külföldre menekült neves politikusok kis csoportja alakult ki körülötte.

Írásunk egyfelől áttekinti Batthyányné közéleti tevékenységét 1849-ig, illetve életútját a forradalom bukása után, másrészt ismerteti azokat a dokumentumokat, amelyeket az özvegy az utókorra hagyott: férje búcsúlevelét és saját emlékezéseit, amelyekben megrázó részletességgel számol be Batthyány elfogásáról és a kivégzéséig eltelt, fogságban töltött kilenc hónapról.

Batthyány Lajosné a közéletben

1848 előtt

Gróf Zichy Antóniát nem csak férje halála után tüntette ki figyelmével a nemzet. Ekkor csupán a részvét tiszteletével egészítette ki azt a népszerűséget, amelyet a grófnő 1848-ig élvezett. Zichy Antónia 1834-ben, tizennyolc éves korában ment férjhez Batthyány Lajoshoz. Férje oldalán 1839-ben, a pozsonyi diéta idején ismerkedett meg az országos szintű, politikával átszőtt társadalmi élettel. 1840-ben, az országgyűlés befejezésekor Batthyány a főrendi ellenzék vezetőjeként úgy döntött, hogy a központból folytatja politikai tevékenységét: 1841 tavaszán Pesten kibérelte a Cziráky-palotát (a mai Kossuth Lajos és Szép utca sarkán), ahol felesége a különböző rendezvényeken szépségével és kedvességével

* A tanulmány a gróf Batthyány Lajos újratemetésének 145. évfordulója alkalmából „Hajtsátok meg a zászlókat, le a földig” címmel rendezett emlékező tudományos konferencián (2015. június 15.) elhangzott előadás bővített szövege.

támogatta férje törekvéseit. Egyidejűleg hasonló szerepet töltött be a fővárosi előkelő társasági életben a közeli Károlyi-palota háziasszonya, Batthyányné húga: Károlyi Györgyné Zichy Karolina is. Így ők voltak a reformkor utolsó éveiben a legnépszerűbb arisztokrata hölgyek. A kortárs Horváth Mihály írt arról, hogy ők viseltek estélyeiken elsőként hazai anyagokból készült ruhákat. „Honi kelmékbe öltözködtek; s ha azok nem is voltak olyan finomak, mint a külföldi áru, nem volt szégyen viselni azokat.” Példájukat sokan követték. Mindketten lelkes hívei voltak a Védegylet mozgalomnak, s jelentős szerepük volt abban, hogy a külföldi divat és termék helyébe a *hazai* lépett.¹ Egy másik történetíró szerint a Zichy-nővérek a nemzeti szellem ébresztésében nagy szerepet játszottak s példájukkal egész sereg mágnás asszonyt térítettek a nemzeti oldalra. „Ők voltak az elsők, kik termeikben a nemzeti nyelvet, társalgásukban a nemzeti szellemet divatosá tették.”² Splény Béla idéz emlékirataiban egy németül író hazai szerzőt, aki elítélően szól arról, hogy a két grófnő „politikai női szerepet” játszott. Elismerte viszont, hogy jelentős hatással voltak a közszellemre „különösen az arisztokrácia férfi világára”.³ Friedreich Endre, Batthyány tragikus sorsának kutatója szerint is a két grófnő vett fel először hazai kartonból készült ruhát, hozta divatba a hazai termékek és készítmények vásárlását, „s meghonosították az eddig elzárt főúri termekben a hazafias szellemet, megteremtették a magyar szalonéletet”.⁴ A Zichy-nővérek nemcsak saját társadalmi közegükben váltak példaképpé, de népszerűek voltak azon kívül is. Így a védegyleti bálon vagy a hagyományos jogászbálokon, ahol védnöki (bálynayi) szerepet vállaltak. Fellépésüket a nyilvánosság is lelkesen fogadta. Ilyen alkalom volt 1844. augusztus 15-én a pesti polgári őrhad eskütétele a Rákoson, ahol Batthyányné és Károlyiné voltak a zászlóanyák.⁵ Az arisztokráciától a későbbiekben magát hangsúlyozottan távol tartó Petőfi Sándorra is olyan hatást gyakorolt a két főrangú hölgy fellépése, hogy rögtön megírta a *Batthyányi és Károlyi grófnék* című lelkes költeményét. Ennek utolsó versszaka így kezdődik: Ragyogjatok ti ébredő hazámban / Hajnalsugárral, testvércsillagok. ⁶

¹ *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből 1825-től 1848-ig. III. Bp. 1886. 121.

² *Takács Sándor*: Asszonyaink a nemzeti eszme szolgálatában. In: *Üő*: Emlékezzünk eleinkről. Bp. É. n. 491. Idéz egy titkosrendőri jelentést, amely szerint „A magyar divat mód nélkül magyarosítja a középosztályt.” Uo. 492.

³ Splény Béla emlékiratai I. S. a. r. Fábri Anna. Bp. 1984. 429.; A pesti Károlyi-palota és a Batthyány által bérelt Cziráky-palota estélyeiről lásd Uo. 443.

⁴ *Friedreich Endre*: Gróf Batthyány Lajosné. Vigilia 63. (1998) 754. A titkosrendőrség jelentéseiről uo. 755. (A szöveg egy 1937-ben elhangzott előadás nyomtatott változata.)

⁵ Jelenkor, 1844. augusztus 18.; Társalkodó, 1844. augusztus 18.

⁶ Pesti Divatlap, 1844. november 24.

1848-ban

Batthyány Lajosné 1848-ig a főrendi ellenzék vezetőjének feleségként a társadalmi életben maga is ellenzéki politikai szerepet játszott. 1848 áprilisától a miniszterelnök hitveseként többnyire ünnepi eseményeken és rendezvényeken vett részt. A pozsonyi országgyűlés befejezését követő napon, április 12-én Kossuth Lajos feleségével, Meszlényi Terézszel együtt vezette azt a társadalom minden rétegét képviselő asszonyküldöttséget, amely díszes emlékalbumot adott át István nádornak.⁷ Nem a férje által betöltött miniszterelnöki pozíciónak, hanem saját korábbi népszerűségének köszönhető, hogy Garay János a frissen megjelent verseskötetét Batthyáyné Zichy Antóniának ajánlotta, aki azt nyilvánosságra hozott levélben köszönte meg.⁸ Széchenyi István naplója szerint az április 19-én Pesten kitört zsidóellenes zavargásoktól megijedve az asszony április 29-én Ikervárra utazott.⁹ Ott június 13-án a megszerveződött nemzetőrség zászlószentelésére ő ajándékozta az „Alkotmányos hazánk védelmére” feliratú lobogót.¹⁰

Rövidesen Pesten is hasonló eseményen vett részt. Június 24-dikén sor került az öt hét alatt toborzott és kiállított 1. és 2. honvédszászlóalj ünnepélyes eskütételére. A zászlóanyák Batthyáyné és Károlyiné voltak.¹¹ Július 5-én megnyílt az országgyűlés. A miniszterelnök feleségének jelenlétéről nincsen tételes tudósítás. A *Marczius Tizenötödike* azonban augusztus 11-én megemlítette, hogy az asszony kalapja leesett az országgyűlés karzatáról.¹² Batthyáynénak a főváros társadalmi-politikai életébe is be kellett kapcsolódnia. Széchenyi szűkszávu utalásából tudjuk, hogy amíg férje Bécsben Jellačićsal tárgyalt, Batthyány Tony (Antónia) július 25-én és 28-án estélyt adott.¹³ Batthyány visszatérése után folytatódtak a politikai jelentőségű alkalmak. Széchenyi augusztus 8-án, 15-én és 18-án jegyezte fel, hogy Batthyányéknál estély volt, és 22-én szintén erről tett említést.¹⁴ Augusztus 13-án Batthyáyné volt a pesti lovas nemzetőrség

⁷ Budapesti Híradó (Pozsony), 1848. április 16. A küldöttségnek tizenkét mágnásasszony, tizenkét követné, néhány polgár- és jobbágyasszony volt a tagja. A köszöntő szövegét lásd Hazánk (Győr), 1848. április 19.

⁸ Pesti Divatlap, 1848. április 22.

⁹ *Széchenyi István*: Napló. Vál., szerk., jegyz. Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 1238.

¹⁰ Pesti Hírlap, 1848. június 23. A tudósítás szerint Zichy Antónia lelkesítő beszédet tartott, majd az ünnepség utáni táncmulatságon részt vett nagyobbik lányával, Emmával (Emmyvel).

¹¹ *Marczius Tizenötödike*, 1848. június 24.; Pesti Hírlap, 1848. június 25.

¹² Az újság a Figyelmező című lap hírére hivatkozott.

¹³ Batthyány július 24–30. között tartózkodott Bécsben, felesége nyilván az ő kívánságára adott estélyt. Lásd *Széchenyi I.*: Napló i. m. 1292., 1295.

¹⁴ Uo. 1301., 1306., 1308., 1310.; A szenvedélyes naplóíró, gr. Gyulay Lajos, Hunyad vármegye képviselője részt vett az augusztus 15-ei estélyen, ahol bemutatták Batthyáynénak. Elégedetten jegyezte fel, hogy a háziasszony jól beszél magyarul „átaljános magyar conversatio folyt”. Lásd Gyulay Lajos naplói. A forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22. II. S. a. r. V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus. Bp. 2003. 117., 119.

zászlóanyja a Rákoson tartott eskütételen.¹⁵ Augusztus 18-án a honvéd tüzérek a Rákos mezején tartották bemutatójukat. Ezen Batthyányné részt vett férje kíséretében.¹⁶ Egy hónap múlva a miniszterelnökséget újra elvállaló férje egyik rendelkezésében fontos szerepet játszott. A 34. Porosz herceg gyalogezred 2. zászlóaljának parancsnoka Pestre érkezésük után megszökött az egység csapatzászlajával. Batthyány – egyéb intézkedései mellett – a zászlóaljnak magyar zászlót adott, s ennek zászlóanyja felesége volt.¹⁷ A horvát sereg közeledése miatt Budán elkezdték a sáncolást. A *Marczius Tizenötödike* szeptember 23-án arról tudósított, hogy a földmunkáknál a Zichy-nővérek talicskát raktak.¹⁸ Két nap múlva, szeptember 25-én Trefort Ágoston, Klauzál Gábor államtitkára arról értesítette Bécsben lévő feleségét, hogy Batthyányné aznap gyermekeivel gőzhajón elutazott.¹⁹

Emigrációban

Batthyány Lajosné az 1849 utáni emigrációban nem játszott aktív szerepet. Mint a hamis vádak alapján kivégzett első felelős magyar miniszterelnök özvegye, szimbólummá vált az európai magyar emigráció számára. Ez magyarázza az osztrák politikai rendőrség folyamatos érdeklődését, amely csak egy évtizeddel hazatérése után szűnt meg.

Férje halála után gyermekeivel elhagyta az országot. Minden bizonnyal szabályosan, útlevéllel, tudniillik a hatóságok számára ez kívánatos volt. Emlékezései szerint utolsó találkozásuk alkalmával férje azt ajánlotta, hogy menjen Pozsonyba atyjához, Zichy Károlyhoz. Ő azt felelte, hogy sógornőjéhez, Amáliához (gróf Karol Westerholt feleségéhez) készül Bajorországba. Podmaniczky Frigyes 1849 novemberében feljegyezte, hogy „szegény Batthyány Lajos özvegye, Toni (tudniillik Antónia) Bajorországba vonul vissza”.²⁰ Megvalósult-e ez, pontosan nem tudjuk. 1849 őszén már Franciaországban, Párizs közelében, Montmorencyben volt. Ekkor az ottani magyaroknak az emigrációba kimenekült Horváth Mihály püspök (volt miniszter) október 7-én gyászmisét mutatott be a kivégzett hősök és mártírok emlékére, egyben megemlékezett Batthyány Lajosról.²¹ Az özvegy

¹⁵ Népelem, 1848. augusztus 15.

¹⁶ Figyelmező, 1848. augusztus 20.; Kossuth Hírlapja, 1848. augusztus 22.; A rendezvényt Károlyi Györgyné Széchenyi kíséretében látogatta meg, lásd *Széchenyi I.*: Napló i. m. 1308.

¹⁷ Kossuth Hírlapja, 1848. szeptember 21.

¹⁸ Marczius Tizenötödike, 1848. szeptember 23. Lásd még Gyulay Lajos napló i. m. 160.

¹⁹ *Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára II. Bp. 1952. 98.

²⁰ *Podmaniczky Frigyes*: Naplótöredékek (1824–1887). II. Bp. 1887. 316.

²¹ *Márki Sándor*: Horváth Mihály (1809–1879). Bp. 1917. 154–155.; *Klapka György*: Emlékeimből. Szerk., jegyz. Katona Tamás. Bp. 1996.; Előzetes tájékoztató: Teleki László Klapka Györgynek. Montmorency, 1850. okt. 2. 466–467.; A hazai sajtó a Franciaországról szóló hírek között megemlítette: „A szerencsétlen Batthyány Lajos gróf özvegye Párisba érkezett.” Magyar Hírlap, 1850. december 3.

1850-ben a Zürich melletti Rorschachba költözött. Gyermekei nevelőjeként vele tartott a vagyontalan és jövedelem nélküli Horváth Mihály.²² Batthyány vagyontát elkobozták, de felesége saját vagyonából gond nélkül élhetett. Így 1851-ben kibérelte a falkenburgi kastélyt, ahol rendszeres látogatói voltak az emigráció közelben élő, kiemelkedő tagjai: Szalay László, a Batthyány-kormány küldötte a frankfurti parlamenthez és Almásy Pál, a debreceni képviselőház alelnöke.²³ 1851 ősztől hosszú ideig volt vendége a beteg, kiábrándult Teleki László.²⁴ Az özvegy 1852 ősztől gyermekeivel és nevelőjükkal Genfbe költözött át. Mint Klapka György megjegyezte emlékezéseiben: „Batthyányné a gyönyörű Boissiere-villát vette bérbe, hol [...] gyermekei nevelésének élt.”²⁵ Rövidesen Teleki László is oda érkezett, „s igen kellemes társaság” alakult ki Horváth Mihály, Almásy Pál és Teleki László részvételével.²⁶ Almásy Pál bevezette Puky Miklós 1849. évi kormánybiztost Batthyányné társaságába. Puky emlékezéseiben az özvegyet komoly magaviseletűnek és kedvesnek jellemezte, aki iránt mint Batthyány Lajos özvegye iránt „oly tiszteletet éreztem, mint hasonlót soha.”²⁷ A Párizsban élő Szemere Bertalan levélben kereste meg és kérte fel Batthyánynét, hogy legyen születendő gyermekének keresztanya.²⁸ A beleegyző választ követően rövidesen, 1852. november 20-án megküldte az özvegynek Batthyányról, Görgeyről

²² *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. I. Bp. 1923. 395–396.; *Márki S.*: Horváth Mihály i. m. 154.

²³ *Friedreich E.*: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 760.

²⁴ *Márki S.*: Horváth Mihály i. m. 163.; *Horváth Zoltán*: Teleki László. I. Bp. 1964. 350. Batthyányné segélyezte is a birtokaitól megfosztott, jövedelem nélküli Teleki Lászlót. Lásd *Márki S.*: Horváth Mihály i. m. 178.; *Horváth Z.*: Teleki László i. m. 341. Batthyányné a segélyeket a gyermekei mellett nevelősködő Horváth Mihály útján juttatta el. 1852. márc. 21-én Horváth Mihály Vukovics Sebőhöz intézett levelében közölte, hogy a 32 fontról szóló váltó összege Batthyány grófnő adományá a menekülteknek. Ebből 12 fontot Vukovics tartson meg magának. *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852. II. Bp. 1948. 735–736.

²⁵ *Márki S.*: Horváth Mihály i. m. 174.; *Klapka Gy.*: Emlékeimből i. m. 353. Megjegyezte, hogy rövidesen megérkezett Károlyi Györgyné is két gyermekével. Uo. 353.

²⁶ Jósika Miklós Fejérváry Miklóshoz. Brüsszel, 1852. dec. 1. Lásd *Jósika Miklós*: Idegen, de szabad hazában. Összeáll., bev. Kokas Károly – Szajbély Mihály. Bp. 1988. 59. A jól értesült Jósika 1853. január 1-jén arról tudósította levelező partnerét, hogy Batthyányné „egészen kiépült és igen jókedvű”. Uo. 61. Egy hónap múlva pedig azt írta, hogy Károlyi Györgyné is ott van. Uo. 69.

²⁷ *Varga Zoltán*: Egy bujdosó naplója. Részletek Bizáki Puky Miklós 1848/9-es kormánybiztos életéből. Budapesti Szemle 230. kötet (1933) 868. sz. 22–24. Puky megjegyezte, hogy Batthyánynénak mintegy 14 éves leánykája van.

²⁸ Szemere Bertalan Batthyány Lajosnéhoz. Párizs, 1852. jún. 11. Lásd *Hermann Róbert*: Batthyány Lajos(né) és Szemere Bertalan. Adatok Batthyány Lajos utóéletének történetéhez. In: *Két világ kutatója*. Urbán Aladár 80 éves. Szerk. Háda Béla et al. Bp. 2009. 206–207. Hermann feltételezi, Szermerét az bátorította fel a kérésre, hogy arról értesült, miszerint egy 1852-ben Teleki Lászlóhoz intézett levélben ő megbecsüléssel nyilatkozott Batthyányról, s azokat Teleki közölte az asszonnyal, aki ezt férje emléke iránti ragaszkodásnak tekintette. Uo. 206. Batthyányné elfogadta a felkérést. A kereszteléskor az ugyancsak Párizsban élő Batthyány Kázmérné képviselte a keresztanyát és nyújtotta át az ilyenkor szokásos ajándékot. Uo. 207.

és Kossuthról készített „jellemrajzának” frissen megjelent kötetét.²⁹ Batthyányné az emigrációban férje kabinetjének még egy miniszterével volt segélyező kapcsolatban: Mészáros Lázárral, aki Törökországon át Angliába, majd az Egyesült Államokba távozott. Még Jersey szigetén tartózkodott, amikor 1852. május 8-án, majd 29-én köszönte meg „az áldott grófnő” jótékonyágát.³⁰ Az Államokba hajózva Mészáros Batthyányné támogatásával New Jersey államban 23,5 acre földet vásárolt, mint beszámolt arról 1853. december végén Vukovics Sebőnek.³¹ A bal-szerencse azonban üldözte Mészárost. Háza leégett, a szélsőséges időjárás tönkretette gazdaságát. Batthyányné újabb, 100 talléros segélyéről 1856 februárjában már a New York melletti Long Islandról tájékoztatta Vukovicst.³²

Batthyányné gyermekeivel és azok nevelőjével 1853 telét Nizzában töltötte. Erről számolt be a Brüsszelben élő Jósika Miklós december 1-jén Amerikában élő barátjának, Fejérváry Miklósnak.³³ Pár nap múlva Teleki László tudósította arról Klapkát, hogy „Tony” ott van, s a várossal meg van elégedve. Megjegyzése, miszerint az özvegy „késül leányát a világba vinni”, azt mutatja, hogy az özvegy úrrá lett mélységes fájdalommal, és leányának jövője foglalkoztatta.³⁴ A fáradhatatlan levelező Jósika Miklós már 1854 nyarán tudni vélte, hogy Batthyányné a jövő telet Brüsszelben tölti. Az anyagi gondokkal küzdő Jósika erre a hírre így reagált: „Mi, úgy hiszem, nem sokat élvezendjük közellétét, mivel a nagyvilágban fog járni.”³⁵ A tapasztaltak alapján azonban megváltozott Jósika véleménye. 1855. január 1-jén – megemlítve, hogy a grófnő társasága: Horváth Mihály, Teleki László kedves emberek – így írt: „Batthyány grófnő is, közelebbről ismerve, kedves, vidám nő [...], kivel kellemesen lehet társalogni.”³⁶ Az ismeretség családi kapcsolattá bővült. Jósika március 4-én így írt barátjának: „Batthyányné és családja sokat van nálunk, mi is nála töltjük az estét, tegnap ő volt itt.”³⁷ Az özvegy brüsszeli jelenléte sok gondot okozott a belga külügyminisztériumnak és a rendőrségnek. Az ottani osztrák követ ugyanis több jelenlévő neves magyar emigráns: Horváth Mihály, Teleki László, Vukovics Sebő, Jósika Miklós ottlétéről jelentett. „Batthyányné is ott tartózkodik és élénk társadalmi életet él Emma lányával együtt, akit most

²⁹ *Hermann R.*: Batthyány Lajos(né) és Szemere Bertalan i. m. 212–214. Szemere az esetleges félreértések korrigálását kérte, vagy adatokat a gróf magánéletéről. Ezt a kérést az özvegy nem teljesítette. *Szemere Bertalan: Napló (1849–1861)*. S. a. r., bev., jegyz. Albert Gábor. Miskolc 2005. 141., 147–148.

³⁰ Mészáros Lázár külföldi levelei és életrajza. S. a. r. Szokoly Viktor. 2. kiadás. Bp. 1881. 11–12.

³¹ Uo. 40–41.

³² Mészáros Lázár külföldi levelei i. m. 94–96. Batthyánynéhoz intézett köszönő levelei uo. 96–97.

³³ *Jósika M.*: Idegen, de szabad hazában i. m. 112.

³⁴ *Klapka Gy.*: Emlékeimből i. m. 404. Batthyányné nagyobbik lánya, Emma ekkor tizenhat éves volt.

³⁵ *Jósika M.*: Idegen, de szabad hazában i. m. 139.

³⁶ Uo. 146.

³⁷ Uo. 152.

vezet be a világba; a legelőkelőbb körökben is szívesen látják. Chrepkovicz gróf orosz követ mindenütt tüntető szívességgel foglalkozik velük.”³⁸

Itthon

Batthyányné a kapott engedéllyel élve 1856-ban hazatérhetett gyermekeivel.³⁹ Jósika 1856 decemberében így tudósított: a hír szerint az özvegy és övéi a telet Pesten töltik, ahol hallatlanul unják magukat, s nehezen tudnak beleszokni az otthoni „boldogságba”.⁴⁰ A beilleszkedés azonban gyorsan ment. Batthyányné és leánya, Emma részt vettek az 1857. évi jogászbálon. Almásy Pálhoz intézett, a rendőrség által elfogott levelében így írt: „Nemcsak táncmultság volt ez, hanem emlékezés is a múltra és reménykedés a jobb jövőben. A báli bizottság ünnepélyesen fogadott bennünket, a multság után pedig kikísért a kocsihoz. A megtiszteltetés nem nekünk szólt, hanem szegény jó férjem emlékének akartak hódolni. Nem szeretem a zajos multságokat, de mégsem bántam meg, hogy lányomat elvittem [...] vagy 1000 ember volt, de egyetlen német szót sem lehetett hallani. Megvallom, jól esett a kegyelet is férjem emléke iránt.”⁴¹ Batthyányné a fővárosban élt addig, amíg leányai vele voltak. Emma 1859-ben ment férjhez gróf Batthyány Gézához, Ilona pedig a következő évben gróf Keglevich Bélához.⁴² A hazai viszonyokról jól tájékozott Jósika Miklós 1858. február 1-jén azt közölte barátjával, hogy Batthyányné Festetich Leótól 350 000 forintért megvásárolta a Pápa melletti Dákát, „hol ezek után lakni fog”.⁴³ Nyilván nem költözött azonnal, de 1860-ban bizonyosan a dáakai kastélyban lakott.⁴⁴ A nyilvánosság az új otthonról akkor szerzett tudomást, amikor a „hosszú távollét után” hazatért Teleki László ünnepélyes keretek között meglátogatta az özvegyet. A *Vasárnapi Ujság* 1861. március 14-én a címdalalon Teleki arcképével közölt hazatéréséről tudósítást, míg a következő oldalon a dáakai kastély leírása és rajza található.⁴⁵

³⁸ *Friedreich E.*: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 761.

³⁹ *Márki S.*: Horváth Mihály i. m. 180.; *Jósika M.*: Idegen, de szabad hazában i. m. 175. A Hölgyfutár már 1856. márc. 28-án jelentette, hogy az özvegy itthon van. Lásd *Tóth Dezső*: A Batthyány család Dákán. Veszprém 1989. 23. A kérdésről újabban lásd *Hernády Zsolt Géza*: „Nődnek jelentsd szíves tiszteletemet”. Gróf Batthyány Lajosné Zichy Antónia és Deák Ferenc kapcsolata. In: „Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében. Szerk. Kiss Gábor. Zalaegerszeg 2015. 101–109.

⁴⁰ *Jósika M.*: Idegen, de szabad hazában i. m. 207.

⁴¹ *Friedreich E.*: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 761–762.

⁴² Uo. 762.

⁴³ *Jósika M.*: Idegen, de szabad hazában i. m. 239.

⁴⁴ *Tóth D.*: A Batthyány család i. m. 23–24.

⁴⁵ Teleki modern életrajzírója az esetet a politikus „első nyilvános látogatásának” nevezi. *Horváth Z.*: Teleki László i. m. 454. Lásd még *Tóth D.*: A Batthyány család i. m. 24–26.

Vidékre költözve Batthyányné nem vonult vissza a közélettől, attól, amit az adott politikai viszonyok engedtek. 1861. március 15-én részt vett a „Nemzet Gazdasszonyai” egyesület alakuló ülésén. A szervezet az országgyűlés feloszlatása után a „Magyar Gazdasszonyok Egylete” néven folytatta munkáját. 1862-ben megkapta a működési engedélyt. Az első közgyűlésen Damjanich Jánosnét, a másik köztisztületben álló özvegyet választották elnökek, Batthyányné a választmány tagja lett. Folyamatosan részt vett a szervezet munkájában. 1877–1886 között alelnök volt, illetve az egyesület által létrehozott árvaház tanügyi bizottságának elnöki tisztségét töltötte be.⁴⁶ Batthyányné jótékonykodásának ismerjük egyedi eseteit is. 1863-ban a Magyar Írók Segélyegylete megjelentette a *Részvét könyve* című kötetet. Ez a kortársak írásait tartalmazza, egyébként azonban sem előszót, sem bármiféle információt a kiadványról nem közölt. A kötet belső címlapja előtt található Batthyányné fényképe, ez jelzi kétségtelen támogatását.⁴⁷ Az özvegy segítőkészsége olyan nyilvánvaló volt, hogy amikor a vagyon nélkül maradt Szalay László árváinak segélyezésére gyűjtöttek, Eötvös József 1864 nyarán teljes bizalommal fordult hozzá.⁴⁸ 1863-ban és 1866-ban az országos ínség idején Batthyányné részt vett a rászorulókat segélyezésére rendezett bazárokon és más rendezvényeken.⁴⁹ Utolsó ismert nyilvános szereplése 1870 júniusában férje ünnepélyes újratemetése volt, ahol lányaival, azok férjével és Elemér fiával vett részt. A *Vasárnapi Ujság* július 5–19. között három számban foglalkozott az országos politikai rendezvénnyel. A lap június 19-én Batthyányné életútjának fontosabb eseményeit tekintette át. A címlapon közölte gyászruhás arcképét, amely mintegy sugallta, hogy ő a „nemzet özvegye”.⁵⁰ Az 1870-es években folytatott tevékenységéről keveset tudunk. Friedreich Endre szépen foglalja össze a nyilvánosságot kerülő jótékonykodását.⁵¹ A gyászruhát férje halála után lélekben sohasem vetette le. Emlékezéseiben gyermekeihez intézett előszavában így írt: „Ezen gyásznap (ti. 1849. október 6.) szívemben egy mély sebet ejtett, mely azóta sohasem hegedett be, és ha családom és barátaim körében jól is éreztem magamat, víg is voltam, nem múlt el egy nap sem, amelyben nem emlékeztem volna azon óráról,

⁴⁶ Uo. 26. Az egyesület munkájával, a címlapon Damjanichné arcképével a *Vasárnapi Ujság* 1864. szeptember 18-án foglalkozott.

⁴⁷ *Részvét könyve*. Szerk. Gyulai Pál. Pest 1863. Batthyányné fotóját „fényírta” Simonyi (Antal).

⁴⁸ *Hermann Róbert*: Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből. *Századok* 142. (2008) 215–217.

⁴⁹ *Friedreich E.*: Gróf Batthyányné i. m. 762.

⁵⁰ A rajz reprodukcióját lásd *Tóth D.*: A Batthyány család i. m. 33. Az özvegy arcképét 1865-ben Az Ország Tükre, 1870-ben a Magyarország és a Nagyvilág közölte. A *Vasárnapi Ujság* 1867. febr. 27-én Barabás Miklóstól négy női arcképet jelentetett meg, közöttük Batthyányné és Károlyi Györgyné ábrázolását.

⁵¹ *Friedreich E.*: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 759., 763.

mely engem özvegygé és titeket árvákká tett.”⁵² Batthyányné 1888. szeptember 29-én, a pákozdi csata 40. évfordulóján a dácai kastélyban hunyt el.

A búcsúlevél és az Emlékezések

A két irat az 19. századi magyar történelemben kiemelkedő szerepet játszó főrangú házaspár életének drámai dokumentuma. Az egyik a kivégzés előtt álló férj búcsúja szeretett feleségétől, gyermekei anyjától, egyben visszatekintő politikai hitvallás. A másik az özvegy emlékezése a hatalom bosszújából elítélt és kivégzett férjére, valamint arra a hősiességre, amelyet kilenc hónap alatt fogsága enyhítéséért és élete megmentéséért tett. A tragikus napok emlékét gyermekei számára kívánta örökül hagyni.

A búcsúlevél

Batthyány Lajos 1849. október 5-én este fél tízkor lefeküdt, papírt és tintát kért, amit a főporkoláb engedélye alapján megkapott. Az ágyban írta meg búcsúlevelét feleségéhez, amelyhez segítségként az egyik foglár a tintát, a másik a gyertyát tartotta.⁵³ Egy négyrétre hajtott ívpapírt kapott, annak egyik oldalára írt, majd azt letépte. Az üres papírt a foglár az asztalra tette, a levél Batthyánynál maradt. A nyomozás megállapította, hogy azt Hasenteufel profosz átvette azzal, hogy juttassa el Károlyi grófnőhöz, Batthyány sógornőjéhez. A levelet a foglár október 6-án az elítéltet a vesztőhelyre kísérő Ungváry György tábori káplánnak adta át, hogy juttassa el a kívánt személyhez.⁵⁴

Batthyányné a német nyelvű búcsúlevelet hűgától, Karolintól kapta meg. Mint emlékezéseiben írta, magyarra fordítva többször lemásolta, de az volt a kívánsága, hogy az eredetit mint ereklyét helyezték koporsójába. A szöveg magyar fordítását elsőként Horváth Mihály a szabadságharcról szóló munkája harmadik kötetében jelentette meg. Közölte a levél megszólítását és az első mondatot: „Drága, kedves nőm! Hasztalan reméltünk az emberiség, [így!] utolsó szikrájában, midőn egymást látók, – ezt is megtagadták tőled.” Ezt követően a levél felesége szerint nem érdemelt tiszta szerelméről szól. Horváth közlése itt pontokkal jelölte az özvegy által kihagyott személyes részeket. A közlésből továbbá kihagyta Batthyány nyilatkozatát következetes politikai magatartásáról, amely meggyőződése szerint

⁵² *Urbán Aladár*: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára. Századok 115. (1981) 591.

⁵³ *Friedreich Endre*: Batthyány Lajos utolsó napjai. Századok 61–62. (1927–1928) 113–148.

⁵⁴ *Urbán Aladár*: Vizsgálat Batthyány Lajos gróf öngyilkossági kísérlete ügyében. Hadtörténelmi Közlemények 120. (2007) 777., 781.; *Friedreich E.*: Batthyány Lajos utolsó napjai i. m. 605.

halálának okozója lett.⁵⁵ 1870-ben, Batthyány újratemetését követően két kiadvány is megjelent, ezek azonos szöveggel publikálták a levelet, pótolva azokat a részeket, amelyeket Horváth Mihály hagyott ki. Horváth közleményéhez hasonlóan azonban ezek is kipontozással jelölték az első bekezdés végén azt, amit Batthyányné kihagyni szándékozott.⁵⁶ Az özvegy hagyatékában fennmaradt az eredeti levél német másolata, ebből ismerjük a kihagyott sorokat, amelyek a következőt tartalmazzák: mint fentebb szó volt róla, férje arról írt, hogy hálás az asszony tiszta szerelméért, amelyet sohasem érdemelt meg. A halál küszöbén ez az egyetlen vétek, amelynek tudatát a sírba viszi. Ezt követően az özvegy által kihagyott részek magyarul így szólnak: „Istennek még örömet és kárpótlást kell adnia neked, te Angyal, és ha akad férfi, ki méltó a te szívedre, ó! akkor az önfeláldozásnak rád oly jellemző túlzásával ne taszítsd el őt magadtól!”⁵⁷ Batthyányné ezt érthetően nem kívánta nyilvánosságra hozni.

A továbbiakban Batthyány arról írt, hogy gyermekeinek nem kell őt szégyellniük, halálának gyalázata a „hálátlan és igazságtalan” gyilkosokra hullik vissza. Ünnepelesen esküszik, hogy a királyt és a monarchiát nem árulta el, de ugyanilyen hű volt hazájához is. A törvény és a király esküje volt vezérfonala, ettől se jobbra, se balra nem hagyta magát eltéríteni, ezért ölik meg. Felesége a gyerekekkel menjen külföldre. Az asszony vagyona elég lesz számukra, abból szerényen megélhetnek. A továbbiakban a levélben ez áll: „az én szegény, jó kedves nővérem! Menj mindjárt hozzá, szükségetek lesz egymásra, hogy egymást támogatásotok.” Batthyány nővére, Amália gróf Westerholt udvari tanácsos feleségéként Bajorországban élt. Nem valószínű, hogy a halál küszöbén ez lett volna a kívánása. A levél eredeti szövegében az „én nővérem” helyett a „te nővéred” állhatott. Ez Batthyányné húgára, Károlyiné Zichy Karolinára vonatkozhatott, amit az emlékezések egyértelművé tesznek.⁵⁸ A családi viszonyokkal ismerős kortársak ezt a módosítást kegyeleti okokból nyilván tudomásul vették. A levél szép búcsúsorai

⁵⁵ *Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben.* III. Genf 1855. 564–565.

⁵⁶ A kiadványok: Gróf Batthyány Lajos, az első magyar miniszterelnök élete és halála. Hiteles kútfőkből és a kortársak emlékezéseiből összeállítva. Kiadja Heckenast Gusztáv. Pest 1870. 138–139. (A név nélküli terjedelmes kiadványt Batthyányné támogatta. Abban ugyanis csak így jelenhetett meg a Batthyány iratai között fennmaradt, Laibachban a városparancsnoksághoz intézett beadványa, amelyben pörének befejezését kérte.); Az első magyar miniszterelnök élet- és jellemrajza, s a Pest város által rendezett, országos, ünnepélyes temetésnek leírása. A leghitelesebb források után kidolgozva kiadta Nagy Lajos. Rudnyánszky A. nyomdájából. Pest É. n. 68. (A kiadványt minden bizonnyal Károlyi Györgyné támogatta, ezt a bonyolult szövegű ajánlás bizonyítja.)

⁵⁷ A fordítás szövegét lásd Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre. S. a. r. Urbán Aladár 1991. 382–383. A levél német szövege: *Friedreich E.: Batthyány Lajos utolsó napjai* i. m. 28–29.

⁵⁸ Az idézet az eredeti szöveg fordítása szerint: „Az én szeretett szegény, jó nővérem! menj mindjárt hozzá, kölcsönösen szükségetek lesz egymásra.” Batthyány Lajos főbenjáró pöre i. m. 382.

fontos információkat tartalmaztak az előző órákban a felesége által számára oda-csúsztatott törre vonatkozóan. Az eredeti alapján készült fordítás szerint: „Azt a gonosz gyalázatot, amelyet ezek nekem szántak, remélem, elkerülöm, erre a célra már régóta egy mentőeszközt tartok magamnál! És még egyszer a búcsúcsókot. Isten veled. Úgy halok meg, hogy csak a Te képed van a szívemben, a Te neved az ajkamon. Viszontlátásra!”⁵⁹

Az Emlékezések

1849 szomorú eseményeiről számos emlékezést ismerünk, köztük női szerzőktől is. Ezek közül kétségtelenül a legdrámaibb Batthyány Lajosné visszaemlékezése férje fogságáról és a halála előtti kilenc hónapról.⁶⁰

A grófnő 1850-ben, a svájci Rorschachban kezdte írni emlékezéseit. Az előszóban említi, hogy férje halála után leírt minden szót, amit korábban hozzá intézett.⁶¹ Feltételezhetően ez ösztönözte, hogy a kezében lévő dokumentumok segítségével időrendbe foglalja össze az eseményeket. A munka három részre oszlik: az első 1849. január 2-től április 23-ig, a második április 23-tól szeptember 1-ig, a harmadik szeptember 9-től október 6-ig. A feljegyzések elevenen idézik fel az egyes események izgalmait és fájdalmait, a gyötrelmes utazásokat, hogy fogságban lévő férjét láthassa, az aggodalmat, ha gyermekeivel utazik vagy azok nélkül indul útnak. Meggyőző erővel idézi fel a férjével való találkozás többnyire fájdalmas örömet.

Batthyányné január 20-án Karolina nővérétől értesült, hogy férjét, amikor a békeküldöttséggel Windisch-Grätz táborából visszatért Pestre, január 8-án a Károlyi-palotában elfogták. Azonnal útnak indult nagyobbik lányával, Emmával. Megérkezve rendszeresen látogathatta férjét, akit Budán a Helytartótanács épületében tartottak fogva. Többször ott ebédeltek a gyerekekkel, mert az asszony időközben visszatért a két kisebb gyerekért. A közvélemény ekkoriban a Batthyány esetében csak rövid fogva tartásra számított, és a fogoly is abban bízott, hogy esetleg szabadlábban várhatja meg ítéletét.⁶² A magyar sereg előnyomulásakor megvonták a korábbi általános engedélyt, s naponta kellett jegyet váltani a Lánchídon való átkeléshez. Mikor az asszony megtudta, hogy az osztrákok a vár kiürítésére törekednek, Pesten férjének búvóhelyet biztosított. Azt javasolta, hogy öltözzön át,

⁵⁹ Batthyány főbenjáró pöre i. m. 383.

⁶⁰ *Urbán A.*: Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 591–620.

⁶¹ Uo. 591. Az eredetileg német szöveget az özvegy gyermekei számára magyarra fordította. Ezt 1882-ben fejezte be.

⁶² A hangulatra jellemzőek a Batthyány budai őrizetét ellenőrző őrnagy szavai: „Készítse a gróf szobáját, grófné, hogy én magam elhozzam, ezen örömet nem szeretném másnak átengedni.” *Urbán A.*: Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 557.

s mint inasa távozhat vele. Batthyány azonban ezt visszautasította mondván: „Jó lovon, karddal a kézben szívesen, de asszony mögé bújva nem tudom elhatározni.”⁶³ A Budán őrzött foglyokat április 23-án fogatokon Laibachba szállították.

Batthyáyné Pesten maradt, s megvárta a magyar csapatok bevonulását. Feljegyezte, hogy az általános örvendezés közepette ő szomorú maradt. Emma lánya megkérdezte, hogy ő miért nem örül. „A magyarok Pesten vannak, a németek elhagyták a várost kora reggel már, minden ember örül és Te sírsz?”⁶⁴ Ezt követően visszatértek Ikervárra. Az asszonynak nem engedték meg, hogy férjét Laibachban meglátogassa. Amikor a városparancsnokság által ellenőrzött levelet kapott, hogy a foglyokat Pozsonyba szállítják, nagyobbik lányával azonnal elindult. Drámai annak leírása, hogy sötétben utazva csak a kocsi felborulása mentette meg őket attól, hogy a Fertő mocsarába süllyedjenek. Batthyányt a pozsonyi várban tartották fogva, ahol a kezdeti nehézségek után felesége és leánya rendszeresen látogathatták. A lojális magyar miniszterelnök elleni eljárást az osztrák tisztek egy része nem tartotta fenyegetőnek. Jól jellemzik ezt a pozsonyi várparancsnok szavai: „Ne búsuljon, grófnő. Talán még eljön az idő, amelyben nevetni fogunk mindenen, mi most történik. Még minden jóra fog fordulni.”⁶⁵ Férjével megbeszélve az asszony lement két kisebb gyermekéért Ikervárra. Mire visszatért Pozsonyba, a foglyokat augusztus 11-én Olmützbe szállították. Batthyáyné férje után akart menni, kapott útlevelet, de Bécsnél tovább nem engedték. A császárvárosban maradván kapott értesítést férjétől, hogy az olmützi foglyokat Pestre fogják szállítani. Ekkor visszatért Pozsonyba. Szeptember 9-én meglepetve értesült arról, hogy Batthyányt és a többi foglyot a városba hozták, és onnan hajón szállítják őket tovább. Engedélyt kapva, a gyerekek kíséretében a hajófülkében beszélhetett férjével. Megígérte neki, hogy ő is azonnal utánamegy. Ez nem volt könnyű, mert a Komárom körüli ostromzár miatt két katonai táboron kellett átmennie, és csak Gönyűig lehetett hajózni.⁶⁶

Pesten az Újépületben naponta látogathatta férjét, gyakran a gyerekekkel együtt. Október 4-én Batthyány megkérdezte, hogy szerzett-e mérget. Ő nemmel felelt, mert a híresztelések csak több évi fogságról szólnak. Megbeszéltek, hogy asszony a következő napon a gyerekekkel jön, s ott ebédelnek. Másnap, 5-én reggel kihirdették Batthyány halálos ítéletét, a kötél általi kivégzést. Az asszony erről hamar értesült. Szívszorító olvasni tanácsalanságát és döbbenetét, s azt, hogy mi-ként rohant a börtönbe. Férjét azonban már nem találta szobájában, mert rögtön a siralomházba vitték. Nem sikerült bejutnia Johann Kempen von Fichtenstamm

⁶³ Uo. 598.

⁶⁴ Uo. 601.

⁶⁵ Uo. 603.

⁶⁶ Uo. 606.

altábornagyhoz, kerületi parancsnokhoz, hogy a kegyelem reményében az ítélet elhalasztását kérje. Haynauhoz akart menni Komáromba vagy Bécsbe a császárhoz. Közben megjött a válasz Kempentől, hogy az ítéletet nem lehet elhalasztani. Rokoni közbenjárásra azonban kapott engedélyt, hogy öt percre láthassa férjét. Indulás előtt eszébe jutott, hogy férje mérget kért tőle, s ekkor egy kis tört vett magához (feltehetően az íróasztaláról). A látogatás szomorú perceit az özvegy döbbenetes részletességgel idézi fel. Férje a gyerekek jövőjéről és a külföldi letelepedés lehetőségéről beszélt, s helyeselte, hogy nem kért kegyelmet. Megköszönte felesége jóságát, s bocsánatot kért a szomorúságért, amit neki okozott. Ez a szövegrész így folytatódik: „és békülj ki C....vel is”. Bocsásd meg neki is”.⁶⁷ A rövid látogatás szinte hihetetlen eseménye, hogy Batthyánné kihasználta a pillanatot, amikor a profosz a jelenlévő hadbíróhoz fordult, és férje kezébe tudta csúsztatni a kis tört. Lakásába visszatérve az esetleges kegyelmezésről hallott, s ekkor sietve levelet írt férjének, hogy nehogyan megölje magát. (A levelet Batthyány nem kapta meg.) A kivégzés előtti órákban az asszonyt rokonai Fótra vitték, ahol, mint emlékezésében írja, szörnyű éjszakát töltött azon aggódva, hogy férjének talán kegyelmet akartak adni, s az öngyilkos lett a törrel. Az emlékezés így foglalta össze vívódásait: „Azt hittem, hogy megőrülök, egész éjjel lázban voltam!”⁶⁸ A visszaemlékezések utolsó lapjai arról szólnak, hogy mit tudott meg férje öngyilkossági kísérletéről, valamint arról, hogy Pestet a katonai hatóságok utasítására el kellett hagynia. Rokonai ekkor Csurgóra, sógorának, Károlyi Györgynek a birtokára vitték.

Az Emlékezés befejezésül összefoglalja, hogy férje miként vélekedett az 1848. évi átalakulás esélyeiről: „Fogsága alatt egyszer azt mondta nekem, hogy ő nem tartotta kivihetőnek Magyarország elszakadását Ausztriától, mert nem hitte, hogy a többi államok ismerik el mint független országot. Hogy az első percztől fogva az orosz intervenciótól tartott, és azért is a kiegyenlítés mellett volt, de nem hitte volna, mi szerint a nemzet anyi erőt fog kifejteni, és anyira lelkesedni, hogy ebben a tekintetben Kossuth jól ismerte a nemzetet, jobban, mint ő.”⁶⁹

A történeteket azzal kell kiegészítenünk, hogy az öngyilkossági kísérlet, pontosabban a tört ügyében alapos vizsgálat folyt. Mindenkit kihallgattak, aki Batthyány, valamint felesége közelében volt: az őrszemélyzetet, Batthyány inasát, felesége

⁶⁷ Uo. 612. C...: Karolin, Batthyánné húga. Batthyány és Zichy Karolin kapcsolatáról lásd *Velkey Ferenc*: „Este társaság hozzánk. Batthyányval sokat beszélünk.” Széchenyi és Batthyány közös-közélete társas- és magánszíntereken. *Actas* 24. (2009) 1. sz. 84–85.

⁶⁸ Uo. 613–614.

⁶⁹ Uo. 616.

komornáját, a Cziráky-palota kapusát stb. Mivel a nyomozás eredménytelen volt, megkísérelték az özvegy kihallgatását is. Meghagyták a székesfehérvári osztrák városparancsnoknak, hogy intézkedjék a Csurgón tartózkodó Batthyányné megjelenéséről Pesten a hadbíróság megfelelő osztályán. (A kihallgatás célját ne közöljék vele.)⁷⁰ Ezt azonban az özvegy környezete megakadályozta. Lemásoltatták vele férje levelének kezdősorait és a „szabadítóra” vonatkozó mondatot. Ezt két tanú hitelesítette. Károlyi Györgyné kemény hangú levél kíséretében megküldte azt Kempen altábornagynak. Közölte, hogy nővére nem adja ki kezéből férje búcsúlevelét, mert az gyermekei egyetlen öröksége. Ha kétség merül fel a másolat hitelessége kapcsán, az özvegy a Csurgóra kiszálló hiteles személynek hajlandó az eredetét megmutatni.⁷¹ Kempen ezt követően végül eltekintett a kihallgatástól.

THE WIDOW AND HISTORY

On the 130th Anniversary of the Death of Countess Antónia Zichy,
Widow of Prime Minister Lajos Batthyány

by Aladár Urbán

SUMMARY

Countess Antónia Zichy is one of the most outstanding female figures of nineteenth century Hungary. Her destiny is symbolically intertwined with some of the decisive events of Hungarian history. As the consort of Count Lajos Batthyány, leader of the aristocratic opposition, she played a considerable role in awakening national consciousness prior to 1848, and had an equally active political life during the war of independence by the side of her husband, at that time prime minister of Hungary. After the execution of her husband in 1849, she remained faithful to her ideals as the ‘widow of the nation’, both as an émigré and after her return to Hungary. The present paper surveys the public activities of Countess Zichy until 1849 and her life after the fall of the Hungarian revolution. It also describes those documents that the widow passed on to posterity: her husband’s farewell letter, and her own memoirs.

⁷⁰ Urbán A.: Vizsgálat i. m. 787.

⁷¹ Uo. 787. Kempen reagálását lásd *Friedreich E.*: Batthyány Lajos utolsó napjai i. m. 36. A tör leírása *Farkas Emőd*: Magyarország nagysszonjai II. Bp. 1911. 204., 205.; *Friedreich E.*: Batthyány Lajos utolsó napjai i. m. 23. Leírása és fényképe a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. A bűnjelként lefoglalt tör leírása: „egy tör formájú kis papírvágó kés”. Lásd *Urbán A.*: Vizsgálat i. m. 794.